

Wil de echte Griek opstaan?

Verwantschap en vereenzelviging met de oude Grieken in vroegmodern Europa

HAN LAMERS

In 1822 verscheen een inmiddels vergeten boek met de veelzeggende titel: *Die Germanen und Griechen. Eine Sprache, ein Volk, eine auferweckte Geschichte*. Johann Wilhelm Kuithan (1760-1831) beweerde daarin dat de Grieken en Germanen een en hetzelfde volk waren. Voor hem was Homerus een 'nationale' (Grieks-Germaanse) dichter. Ook meende hij dat het Duits en het Grieks in beginsel dezelfde talen waren. Dit bleek vooral uit het *Platt* van Westfalen, dat volgens de auteur veel Oudgrieks had behouden. Kuithans stellingname was zonderling. Toch kan zijn boek worden gezien als een late, extravagante uitloper van een Europese traditie.¹

Vanaf de 15^{de} eeuw zijn er – van Zuid-Italië tot Scandinavië – geleerden geweest die hebben geprobeerd om de eigenheid van hun gemeenschap of *natio* te situeren in haar bijzondere verwantschap met het antieke Grieken-*dom*, ook al woonden zij ver van het Helleense hartland en hadden zij de Griekse literatuur nog maar net herontdekt. Anders dan de Byzantijnse geleerden die zich vanaf de 15^{de} eeuw in Italië vestigden (Lamers 2015), gingen ze daarbij niet zo ver om zichzelf en de hunnen 'Grieken' te noemen. Hun ideeën over hun nationale eigenheid kregen echter wel mede vorm rond het gecultiveerde besef deel te hebben aan een lange Griekse traditie, die zij vooral in hun taal weerspiegeld zagen. De constructie van deze verwantschap en (soms) vereenzelviging met de oude Grieken noem ik 'Grieksheid' (te onderscheiden van Hellenisme: de studie van de Griekse taal en literatuur).

Het doel van dit artikel is driedelig. Allereerst beoogt het iets te laten zien van de diverse manieren waarop Grieksheid in vroegmodern Europa werd vormgegeven en beargumenteerd. Anders dan weleens is gesuggereerd, was er in deze periode geen coherent of eenduidig vertoog over de 'Griekse eigenheid' van de verschillende groepen die er aanspraak op maakten. Afgezien van de grondgedachte aandeel te hebben in een lange Griekse traditie, kon het begrip van de eigen Grieksheid van auteur tot auteur sterk verschillen. Ten

¹ Het tweede deel verscheen in 1825.

tweede beoogt het te laten zien dat ideeën over Griekse eigenheid niet beperkt bleven tot de Franse humanisten van de 16^{de} eeuw, waarmee ze doorgaans vooral in verband worden gebracht: verschillende vormen van Grieksheid lijkten met wisselende intensiteit gedurende de hele vroegmoderne periode vrijwel overal op te duiken waar de studie van het Grieks postvatte, van Frankrijk in de 16^{de} eeuw tot en met Scandinavië in de 17^{de}. Om hiervan een indruk te krijgen, reizen we na een lang verblijf in Parijs (pp. 102-116) met een kleine omweg via Italië en Spanje (pp. 117-120) verder naar Duitsland en de Lage Landen (pp. 120-122), om de reis te onderbreken in het Hoge Noorden (pp. 122-123). Gaandeweg krijgt de lezer ten derde hopelijk ook iets mee van de culturele en ideologische constellaties waarvan de humanistische vereenzelving met Hellas dikwijls deel uitmaakte. Uiteraard kan ik deze hier niet in detail bespreken, maar enkel in zoverre ze relevant zijn voor ons begrip van Grieksheid. Dit geldt ook voor de dikwijls erg vindingrijke oorsprongsmithes, stambomen en woordafleidingen waarin humanisten uitblonken.²

De ‘zelf-vergrieksing’ van Franse humanisten

Parijs, 1530. François I stelt twee *lecteurs royaux* voor Grieks aan. Een hernieuwde interesse in het Grieks was al een paar decennia eerder uit Italië komen overwaaien. Toch markeert de oprichting van het *Collège royal des lecteurs* een belangrijk keerpunt in de Franse cultuurgeschiedenis. De hernieuwde studie van de Griekse literatuur deed zich niet alleen gelden in het nieuwe, humanistische onderwijscurriculum en in de talrijke uitgaves van Griekse klassiekers, maar ook in talrijke commentaren en vertalingen. Franse schrijvers en geleerden namen de Griekse literatuur bovendien als vertrekpunt voor het eigen literaire werk. Hierdoor nam niet alleen het Franse toneel een nieuwe wending, maar ontstonden er ook nieuwe literaire vormen. Zo stimuleerde de Heliodorus-vertaling van Jacques Amyot (1559) de ontwikkeling van de Franse novelle (Sandy 1982), terwijl de Anacreon-uitgave van Henri Estienne (1554) een geheel nieuw type lyriek deed ontluiken (Rosenmeyer 2002). Dat de meeste gedichten die Estienne uitgaf, in feite latere Alexandrijnse en Byzantijnse imitaties waren, doet hieraan niets af. De Oudgriekse

² De (post-)Byzantijnse Grieksheid heb ik elders uitvoerig besproken (Lamers 2015) en laat ik hier derhalve buiten beschouwing. Op de studie van het Grieks kan hier ook niet nader worden ingegaan. Hier zij enkel verwezen naar de belangrijkste recente overzichtswerken: Botley (2010), Ciccolella (2011), Ciccolella & Silvano (2017) en Saladin (2004). Voor de Lage Landen is het beeld nog incompleet. Zie hierover vooral Bot (1955), Gerretzen (1940) en Van Rooy & Van Hal (2017).

filologie joeg de Franse literatuur van de Renaissance aan en deed haar van richting veranderen (zie onder veel meer Silver 1961-1987).

Het hernieuwde Hellenisme van Frankrijk was geen onopgemerkte, sluipende invloed: geleerde schrijvers, zoals Joachim du Bellay (1522-1560) en Pierre de Ronsard (1524-1585), verenigd in het dichterscollectief *La Pléiade*, waren zich zeer wel bewust van het herwonnen Hellenisme en lieten zich er graag op voorstaan. Naar aanleiding van Estiennes uitgave van ‘Anacreon’ dichtte Ronsard bijvoorbeeld:

Je vois boire à Henry Estienne
 Qui des enfers nous a rendu
 Du vieil Anacreon perdu
 La douce Lyre Teïenne.³

Estienne heeft volgens de dichter de verloren lier van Anacreon uit de Hades teruggebracht; het is nu aan de dichters van Frankrijk om het instrument op te nemen en in hun spel de meester zelf te overtreffen (vgl. Silver 1985: 351-352).

Sommige Franse geleerden gingen echter nog een stapje verder in hun geestdrift voor het hervonden Hellenisme: zij zochten een deel van hun ontluikende nationale eigenheid niet enkel in de *imitatio* en *aemulatio* van antieke schrijvers, maar in de bijzondere verwantschap met het oude Hellas; zij plaatsten de eigenaard en het karakter van hun land en (vooral) hun taal deels in hun eigen Grieksheid. Deze Frans-humanistische neiging tot ‘zelf-vergrieksing’ is in de wetenschappelijke literatuur omschreven als het *celt’-hellénisme*, naar het gelijknamige boek dat Léon Trippault in 1580 uitgaf (waarover zo dadelijk meer). Zoals Trapp (1990: 10, 12) al heeft beargumenteed, werd de Franse vereenzelving met het Griekendom gevoed door patriotisme. Competitie met andere *nationes* – en vooral de Italianen – speelde hierbij uiteraard een belangrijke rol. Over de ‘Anacreon’-uitgever Estienne en zijn collega’s merkt Trapp treffend op dat zij wilden laten zien dat “thanks in particular to their kinship and association with the Greeks and Greece, France and the French [could] make a bolder show than Italy and the Italians” (Trapp 1990: 10).

Italiaanse humanisten zagen zichzelf graag als de enige échte erfgenamen van Rome en vooral als de schatbewaarders van het Latijn. Alles boven de Alpen beschouwden zij in principe als een gotische rimboe. De toon was

³ “Odelette à Corydon” (1554), verzen 27-30 (uit Laumonier 1930: 175-176).

reeds in de 14^{de} eeuw gezet in Petrarca's beroemde brief aan de Franse theoloog Jean de Hesdin (ca. 1320-1412), die ervoor had gepleit om de paus in Avignon te houden: de 'Galliërs' waren volgens de Florentijn nog altijd de *barbari* die ze onder Rome al waren en konden zich noch in de strijd noch in de letteren met de Italianen meten. Als Frankrijk in cultureel opzicht al iets van betekenis had voortgebracht, dan was het met de hulp van Italianen of door hen na te doen zonder hen te overtreffen (Petrarca 2004).

Zo'n anderhalve eeuw later bracht die transalpijnse woestenijs echter wel steeds meer grote humanisten van eigen bodem voort. En *op* eigen bodem bovendien. De oprichting van het Parijse *Collège royal* (1530) naar het voorbeeld van het Drietalencollege in Leuven (1517) is een vroege institutionele uiting van die culturele verzelfstandiging. De 'ontvoogding' van het Noord-Europese humanisme ging gepaard met de bereidheid om zich in cultureel opzicht met de Italianen te meten, zeker vanuit Frankrijk, waar een uitgesproken centraal gezag graag meewerkte om een 'eigener' cultuur in de verf te zetten. Franse humanisten probeerden zich daarbij met name van hun Italiaanse collega's te onderscheiden met een eigen (meer uitgesproken 'Frans') en in hun ogen dus meer verfijnd cultureel programma. In deze samenhang hielp een speciale verwantschap met het Grieks en de Grieken als tegenwicht tegen de Italiaanse aanspraken op 'Rome' en het Latijn.

De geleerden en schrijvers die in verband met het zogenoemde *celt'-hellénisme* vaak in één adem worden genoemd, zijn onder anderen Lazare de Baïf, Guillaume Budé, Jean Lemaire de Belges, Geoffroy Tory, Joachim Périon, Jean Picard, Joachim du Bellay, Pierre de Ronsard, Henri Estienne en Jean Bodin. In besprekingen van het *celt'-hellénisme* wordt dikwijls de indruk gewekt dat we te maken zouden hebben met een samenhangend verhaal of zelfs een coherente theorie van afstamming: een *ideologie* dus, die niet alleen de taal van de moderne Galliërs, maar ook hun eigen etnische oorsprong op de Hellenen terugvoerde (zie bv. Droixhe 2002: 16-17, 194-198 en Huchon 1998: 16-19). Het begrip *celt'-hellénisme* wordt in de hedendaagse literatuur echter vaker besproken dan het in de bronteksten voorkomt. De "kinship and association with the Greeks and Greece" (Trapp) waarop Franse humanisten zich lieten voorstaan, laten zich niet zo gemakkelijk in algemene zin vatten. In de 16^{de}-eeuwse bronnen hebben we immers te maken met diverse (soms ook botsende) vormen van vereenzelviging en verwantschap met de Hellenen en/of hun taal. Er dringt zich een onderscheid op tussen twee grondvormen. Er waren geleerden die zeiden: 'wij zijn *zoals* de oude Grieken'; zij maken in feite aanspraak op verwantschap met de Hellenen. Er waren er daarnaast echter ook die beweerden: 'wij zijn *eigenlijk* Grieken', of 'wij zijn *ook* Grieken'.

Aanspraken op verwantschap lopen dan over in vereenzelviging met de oude Grieken – een eerder uitzonderlijke stellingname, zoals we weldra zullen zien.

Om iets van de veelheid aan opvattingen te laten zien, bespreek ik op de volgende bladzijden een aantal bekende en minder bekende geleerden. Door-gaans kenden zij elkaars werk; ze verwezen naar elkaar en hun voorgangers (vooral de Grieks-Franse woordafleidingen van Lazare de Baïf en Guillaume Budé worden dikwijls aangehaald). Daarbij benadrukken ze onderlinge overeenkomsten en gaan ze dikwijls voorbij aan verschillen. Dit kan de indruk hebben versterkt dat we hier te maken hebben met een samenhangende opvatting over de verwantschap tussen Hellas en Frankrijk. Bovendien halen de *celt'-hellénistes* dikwijls dezelfde antieke bronnen aan, vooral Caesar (over de druïden en hun gebruik van het Grieks) en Strabo (over Marseille als antieke Griekse kolonie), maar leggen andere accenten of komen tot andere gevolgtrekkingen.

De nadruk ligt in mijn bespreking van het Franse Hellenisme steeds op de 16^{de} eeuw. Grieksheid was immers vooral in die periode in zwang en hield na die tijd niet lang stand, ook al vinden we sporen van het idee ook nog in de 17^{de} en 18^{de} eeuw terug. Zo rapporteerde Ottaviano Guasco, graaf van Clavières (1712-1781), in de 18^{de} eeuw nog over hymnen aan Bacchus in corrupt Grieks, die naar zijn zeggen zouden zijn gehoord bij de boeren van Saint-Gilles, ongeveer 100 kilometer ten westen van Marseille...⁴

De gelijkenis tussen Oudgrieks en Frans: Guillaume Budé en Henri Estienne

De onder classici misschien wel bekendste Franse Hellenist uit de Renaissance is Guillaume Budé (1468-1540), al is het maar vanwege de *Collection Budé*, waarin sinds 1920 talrijke Griekse en Latijnse klassiekers met vertaling verschijnen. Budé was niet alleen een van de eerste invloedrijke Hellenisten van Frankrijk, maar stimuleerde ook de studie van het Grieks in het hoger onderwijs. Zo zat hij achter de beslissing van François I om aan het *Collège royal* twee *lecteurs* in Grieks aan te stellen.

Met name Budé's Griekse etymologieën van Franse woorden worden in besprekingen van het *celt'-hellénisme* dikwijls aangehaald.⁵ Door met klin-

⁴ Guasco (1783: 60). Vergelijkbare voorbeelden in Stenhouse (te verschijnen). Zie ook Rickard (1992: 82-88, 92-99, 342-344).

⁵ Zo zijn ze bijvoorbeeld opgevat als “le matériau qui permettra au *celt'-hellénisme* de s'appuyer sur des bases étymologiques garanties par un personnage aussi éminent” (Demonet 1992: 118).

kers en medeklinkers te schuiven, brengt Budé Franse en Griekse woorden met gerelateerde of identieke betekenissen met elkaar in verband. Zo voert hij *exomnier* terug op ἐξόμνυσθαι, *dîner* op δειπνεῖν, *parler* op παραλαλεῖν, *laper* op λάπτειν, enz. (Sanchi 2006: 114).⁶ Dergelijke woordaflleidingen hebben natuurlijk weinig uitstaans met de wetenschappelijke etymologie van vandaag en komen op ons vaak vergezocht over. Toch vormden zij een belangrijke spil in het denken over taal in de gehele vroegmoderne periode. Etymologieën werden niet alleen geacht inzicht te geven in de ‘ware betekenis’ van individuele woorden, zoals in de oudheid en de middeleeuwen. Sommige humanisten zagen in de *ars etymologica* ook een manier om de oorsprong en geschiedenis van talen te achterhalen. De rol en functie van Budé’s etymologieën zijn echter niet eenduidig; de geleerde zelf spreekt zich niet ondubbelzinnig uit over zijn visie op de verhouding tussen het Grieks en het Frans.

Op verschillende plaatsen in zijn werk komt Budé evenwel op de affiniteit tussen het Oudgrieks en het Frans terug. Met name in zijn *Commentarii linguae Graecae* (1529) gaat hij op de kwestie in. Hij doet dat echter niet in een systematische vorm. In een twintigtal digressies bespreekt hij een aantal gelijkenissen of *similitudines* tussen beide talen. Deze zijn van velerlei aard en bevinden zich op verschillende taalniveaus. Naast etymologieën wijst hij ook op andere vormen van verwantschap. Zo bespreekt Budé bijvoorbeeld de analogie tussen de Griekse aoristus en de *passé simple* in het Frans; wijst hij op overeenkomstige tweeklanken zoals *ou* en *ou/oy*; brengt hij het werkwoord *importer* in verband met μέγα φέρειν; en vergelijkt hij *pas* met de Griekse enclitica πω en που (vgl. Sanchi 2006: 111-119).

Budé laat een verklaring voor deze ‘gelijkenissen’ in het midden. Hij merkt wel op dat hij dikwijls heeft kunnen vaststellen dat het Frans veel woorden heeft die qua vorm of betekenis “met het Grieks overeenstemmen of ermee verwant *lijken*” (“multa ... Hellenismo consentanea et *veluti* cognata”) (Budé 1557: col. 286,50). Veel specifiek wordt hij niet. Het Griekendom had in Budé’s ogen wel speciale betekenis voor de antieke geschiedenis van Frankrijk. Zo wijst hij elders op de Griekse kolonie Massalia (Marseille): volgens Strabo (*Geografie*, 4, 1, 5) studeerden de Romeinen daar immers liever Grieks dan in Athene, net als de Galliërs zelf. Ook wijst Budé op de druiden, die volgens Caesar (*Oorlog in Gallië*, 6, 14, 3) al het Griekse alfabet zouden hebben gebruikt (Sanchi 2015). Volgens sommigen waren zijn Frans-Griekse parallellen, net als zijn verwijzingen naar het Hellenisme in het oude Gallië,

⁶ “Excuseren/afzweren”, “dineren”, “praten”, “gulzig drinken” (*canum more*: “zoals honden doen”).

een manier om de talige en literaire waarde van het Frans te onderstrepen en het Italiaanse alleenrecht op ‘beschaving’ te breken (Sanchi 2006: 118-119). Budé was inderdaad betrokken bij pogingen om het Frans als nationale voertaal te vestigen. Zo werkte hij mee aan de Ordonnantie van Villers-Cotterêts (1539), die het gebruik van het Frans als nationale taal regelde ten koste van het Latijn. Overeenkomsten tussen het Frans en het Grieks hielpen om het prestige van de taal te vergroten, vooral ook ten opzichte van het Latijn, maar Budé maakt dit niet expliciet. We kunnen dit enkel uit de cultuurhistorische samenhang van zijn taalreflecties afleiden. Andere geleerden menen dat Budé de Grieks-Franse parallellen niet politiek maar juist puur wetenschappelijk opvatte (Trapp 1990: 13) of zien zijn digressies over het onderwerp zelfs als een soort parodie: een ironische knipoog naar de discussie rond de Griekse oorsprong van het Frans (Schmitt 1979: 590-591). Hoe dit ook zij, er is in Budé’s werk geen spoor van een *theorie* die het Frans van het Grieks afleidt, laat staan van een theorie die de oorsprong van de Fransen op het oude Hellas terugvoert.

Na Budé is Henri II Estienne (Stephanus, 1528-1598) onder classicus waarschijnlijk de bekendste Franse geleerde uit deze periode, voornamelijk wegens zijn paginerings van Plato’s dialogen (de Stephanus-indeling). Estienne is dikwijls in één adem genoemd met Budé en anderen als voorbeeld van een geleerde die de ‘theorie’ van het *celt’-hellénisme* voorstond.⁷ Veeleer voegt hij een stem toe aan het koor van opvattingen over Franse Grieksheid. In 1569 gaf hij een boek uit getiteld *Traité de la conformité du langage françois avec le grec*, waarin hij, net als Budé in zijn *Commentarii*, wijst op een aantal formele overeenkomsten tussen het Grieks en het Frans. Anders dan Budé werkt Estienne dit heel systematisch uit en bespreekt in zijn boek de parallellen tussen beide talen op alle relevante taalniveaus, van klank tot zinsbouw, van etymologie tot fraseologie.

De betekenis die Estienne aan het begrip *conformité*, oftewel gelijkvormigheid, toekent, is niet eenduidig geïnterpreteerd (Demaizière 1991). Daniel Droixhe (1978: 99) gaat er volgens mij terecht vanuit dat dit begrip ‘typologisch’ en niet ‘genetisch’ van aard is. Estiennes bewoordingen wijzen in ieder geval niet op een welomlijnde oorsprongstheorie: “cette mesme façon est en usage en la langue Grecque” (Estienne 1569: 43); “de prime face nostre lan-

⁷ Vgl. Sanchi (2006: 118), die Estienne samen met Geoffroy Tory noemt en juist contrasteert met Budé, omdat die laatste geen “théorie positive de la dérivation du français de la langue grecque ancienne” zou hebben aangehangen (letterlijk overgenomen door Hummel 2007: 536). Vgl. ook Trapp (1990: 10), die beweert dat Estienne de “kinship of Greek and French” wilde aantonen. Over Tory, zie pp. 111 e.v.

gue pourroit sembler n'estre pas d'accord avec la Grecque" (p. 54); "laquelle ... locution respond totalement à la Grecque" (p. 94); "... ha conformité avec la Grecque" (p. 35), "nostre langue ha aussi cela de commun avec la Grecque" (p. 60)⁸, enzovoorts: uitdrukkingen die overeenkomsten tussen het Frans en het Grieks benoemen, maar verder niets zeggen over de aard of oorsprong daarvan. Alleen in het geval van een aantal etymologieën lijkt Estienne inderdaad uit te gaan van ontlening of afleiding door taalcontact. Hij wijst bijvoorbeeld op kinderwoorden als *papa*, *maman* en *caca*: "mots ayans leur origine du langage Grec" (p. 148).

Hoewel er over de achtergrond van Budé's ideeën over de overeenkomsten tussen het Grieks en het Latijn onduidelijkheid bestaat, is de bedoeling van Estiennes *Traité* kraakhelder. Estienne contrasteert het Frans expliciet met andere Europese talen, vooral het Italiaans, Spaans en ook onze taal, het Nederlands. Het *tertium comparationis* is het Grieks. De overeenstemming tussen het Grieks en het Frans laat volgens hem zien hoe ver andere talen van het Grieks verwijderd zijn. Toenemende verwijdering van het Oudgrieks impliceert daarbij toenemende inferioriteit. Hij verzet zich expliciet tegen "ce françois italianizé et espagnolizé", dat hij aan het hof hoorde, maar dat zijn 'oorspronkelijke' affiniteit met het Grieks verloren had. Bovendien polemiseert hij openlijk met de Hollandse humanist Hadrianus Junius (1511-1575) die de degens had gekruist met Budé door juist op de overeenkomsten tussen het Grieks en het Nederlands te wijzen.

Welk woord, vraagt Estienne zich hardop af, komt dichterbij in de buurt van het Griekse γαργαρίζειν: *gargelen* (*gorgelen*), zoals Junius beweert, of het Franse *gargarizer*? En wat komt dichterbij het Griekse woord ἄγκυρα: *anker* of *ancree*? (Estienne 1565: 199-200). De woorden die Junius noemt, zijn volgens Estienne niet direct via het Grieks maar via het Frans in het Nederlands terechtgekomen.⁹ Door zijn uitgesproken affiniteit met het Grieks is het Frans superieur aan andere talen en zal "celuy qui est né François" makkelijker toegang hebben tot de taal der Hellenen.¹⁰ We komen hieronder nog kort terug op de verhitte discussie tussen Budé en Junius. Ze laat namelijk zien dat Franse Grieksheid niet enkel als reactie op het Italiaanse humanisme moet worden begrepen, maar ook resoneerde met rivaliteit tussen Noord-Europese humanisten onderling.

⁸ "dezelfde zegswijze wordt in het Grieks gebruikt", "op het eerste gezicht lijkt onze taal misschien weinig gemeen te hebben met het Grieks", "die uitdrukking komt helemaal met het Grieks overeen", "... stemt met het Grieks overeen", "onze taal heeft ook dat gemeen met het Grieks".

⁹ Van Hal (2011: 201); Estienne (1569: 148-149); vgl. Trapp (1990: 16-18).

¹⁰ In de 17^{de} eeuw zou François de La Mothe Le Vayer (1588-1672) nog een vergelijkbaar punt maken (Rickard 1992: 342-344).

Samenvattend: Budé en Estienne wijzen voornamelijk op de gelijkenissen tussen het Frans en het Grieks. Estienne doet dat om het Frans zagezegd van een antiek patina te voorzien; bij Budé is de achtergrondgedachte minder duidelijk. Geen van beide geleerden zegt expliciet dat het Frans van oorsprong eigenlijk Grieks is. Het Frans *gelijkt* het Grieks, maar is er geen verschijningsvorm van. In historische verklaringen voor de affiniteit tussen beide talen lijken Budé en Estienne niet bijzonder geïnteresseerd. Zoals we zullen zien, was dat bij sommige van hun tijdgenoten anders.

Taal- en volksverwantschap: Claude Blasset en Léon Trippault

De parallellen tussen Frans en Grieks waarop Budé en Estienne hun tijdgenoten attent maakten, brachten een enkeling op de gedachte dat de Franse taal aan het Oudgrieks zou zijn ontsproten. De verwantschap tussen beide talen is in dat geval dus niet ‘toevallig’ (zoals Pasquier 1643: 677-678 = id. 1849: 96-97 suggereerde) of enkel gebaseerd op incidentele woordontlening (zoals bij sommige van Budé’s en Estiennes etymologieën het geval lijkt). De Griekse afstamming van het Frans werd bepleit door de nu nog weinig bekende Claude Blasset (zie nog altijd Omont 1917). Omstreeks 1550 schreef hij een kort traktaat, getiteld *De l’excellence de l’affinité de la langue grecque avec la française*. Hij droeg het op aan de Griekse kopiïsten Konstantinos Palaiokappa (fl. 1539/1540-1560) en Jakobos Diassorinos (ca. 1520-1563), die in opdracht van François I de Griekse bibliotheek te Fontainebleau rangschikten (García Bueno 2013: 199-212 en García Bueno 2017: 1-42). Blassets werkje komt neer op een alfabetisch geordende lijst van Griekse woorden met hun Franse en Latijnse evenknie. Uit het Franse opdrachtgedicht voor Palaiokappa en Diassorinos lijken we te kunnen opmaken dat de samensteller ervan uitging dat het Frans van het Oudgrieks afstamde. De verwantschap (*affinité*) tussen beide talen toont volgens Blasset de antieke waardigheid van de Franse taal aan, aangezien die van de Grieken was afgeleid “door een gemeenschappelijk spraakgebruik”; door de overeenkomsten tussen beide talen bloot te leggen wil Blasset aantonen dat het Frans van het Oudgrieks afstamt (*descendue*).¹¹ Hij werkt dit idee van

¹¹ “J’ay bien voulu faire ce petit œuvre, / Qui du françois l’affinité descueuvre / Avec le grec, montrant la dignité / Que notre langue ha dès l’antiquité, / Veu que des Grecs on la voit distiller / Par un commun usage de parler”; “... pour demonstrier que du grec ancian / Langue françoise illustre est descendue” (Omont 1917: 161-162; vgl. Trapp 1990: 15 en Cohen 2005: 38-39). Blasset noemt Budé en “Tusan” (Jacques Toussain(t), † 1547) hier onder zijn bronnen.

afstamming niet verder uit, zodat we in het ongewisse blijven over zijn precieze gedachtegang hieromtrent.

De Oudgriekse afstamming van het Frans, zoals bij Blasset, lijkt niet wijdverbreid te zijn geweest. Liever zochten humanistische geleerden verklaringen voor de gelijkenissen tussen de twee talen in het antieke verleden van Frankrijk. De manier waarop zij dat deden, verschilde echter aanzienlijk van auteur tot auteur. Een tamelijk drieste manier om de vermeende gelijkenissen tussen het Grieks en het Frans te verklaren was aan te nemen dat de Fransen via de Galliërs van de Grieken afstamden en hun taal van hen zouden hebben geërfd. De uitvinder van het begrip *celt'-hellénisme*, Léon Trippault (°1538), lijkt zo'n 'afstammingsidee' te opperen. In 1580 publiceerde hij een soort woordenboek, waarin hij een groot aantal Franse woorden uit het Grieks probeert af te leiden. Het kan hier natuurlijk gaan om leenwoorden, maar in de inleiding speelt Trippault wel degelijk met de gedachte dat de Fransen van de Grieken afstamden, wanneer hij schrijft dat de taal van zijn voorouders zo mooi is "dat andere naties wel barbaren lijken vergeleken met de onze, die immers aan de Grieken ontsproten is".¹²

Net als voor Estienne is de verwantschap tussen beide talen ook voor Trippault een bron van nationale trots. En net als Estienne polemiseert Trippault met andere naties. Hij kopieert de typisch Griekse tweedeling van de wereld in Griekstaligen en 'barbaren' en past die, *mutatis mutandis*, toe op de Fransen en de rest van de wereld. De vermeende Griekse afstamming van de Fransen en de Grieksheid van hun taal machtigt hem om zijn *nation* met de overige *nations barbares* te contrasteren. Een sterkere vereenzelviging met de Grieken ben ik onder tijdgenoten nog niet tegengekomen; Trippault is naar mijn beste weten de enige die zo nadrukkelijk beweert dat de Fransen van de Grieken afstamden (aangenomen dat hij de uitdrukking *issue de* in de meest natuurlijke betekenis van 'afstammen' opvat). Toch ontwerpt hij ter ondersteuning van zijn tot de verbeelding sprekende suggestie geen coherente theorie. Hij blijft wat dit betreft even vaag als Blasset over de Griekse afstamming van het Frans. In zijn bespreking van individuele woorden zinspeelt hij inderdaad op de aanwezigheid van Herakles in Gallië en op de druiden, die Grieks zouden hebben gebruikt.¹³ Deze losse steentjes vormen echter geen mozaïek. Het grotere ontwerp blijft onscherp.

¹² Trippault (1580: iij): "... le langage de nos ancestres, pourveu de tel advantage, tant de graces, traicts heureux, et belles clostures, que les autres nations semblent barbares parangonnées avec la nostre, issie des Graecs".

¹³ Vgl. Trapp (1990: 15-16) en Schmitt (1979: 600-611) met overwegend aandacht voor Trippaults woordgebruik, zonder in te gaan op zijn visies op de precieze relatie tussen Grieks en Frans.

Volksverkeer en taalcontact: Geoffroy Tory en Joachim Péron

Het idee dat de Grieken en de Fransen een verleden delen hoeft niet te betekenen dat de twee volkeren ook verwant werden geacht. Een tijdgenoot van Budé, Geoffroy Tory, publiceerde in 1529 *Champ fleury*: een pleidooi voor de standaardisering van het Frans, waarin de auteur een typografie voor het Frans ontwerpt naar de verhoudingen van het menselijk lichaam (Trabant 2002: 22-25).¹⁴ In de zijlijn van zijn betoog benadrukt Tory dat het Grieks al voor de komst van Caesar en zijn Romeinse hordes in Gallië bekend was en dat de regio ook na de verwoestingen van Caesar en zelfs in de middeleeuwen zijn ‘lijntje’ met de Griekse wereld behield. De culturele waardigheid van Frankrijk wordt vooral ontleend aan de oude verbinding van de regio met de Oud- en Christelijk-Griekse cultuursfeer.

Zo wijst Tory op het verhaal dat Herakles, op doortocht vanuit Spanje, een bende *Parrhasians* zou hebben achtergelaten in Gallië: zij stichtten daar Parijs (Tory 1529: fol. VIa-b).¹⁵ Net als Budé wijst hij erop dat de druïden bekend waren met het Grieks: uit dezelfde passage uit Caesars *Oorlog in Gallië* maakt hij op dat zij in ieder geval voor hun boekhoudingen het Griekse alfabet gebruikten. De kennis van het Oudgrieks en het Hebreeuws in het antieke Gallië werd volgens hem door Caesar en de zijnen grotendeels vernietigd, zoals de Romeinen overal uit roem- en eerzucht inheemse culturen vernietigden en enkel het Latijn nog duldden (Tory 1529: Vb-Via).

Ondanks de Romeinse overheersing van Gallië klinkt de oeroude invloed van het Oudgrieks naar Tory’s mening nog altijd door in enkele Franse woorden, die uit het Grieks zijn afgeleid. Hij noemt *paradis*, *ange* en *cygne* (Tory 1529: fol. VIb).¹⁶ Dat kennis van het Grieks ook na de Romeinen nog voortleefde, blijkt volgens hem voorts uit het feit dat de Byzantijnse keizer Michael II in 827 Lodewijk de Vrome een Grieks handschrift met werken van Dionysius toezond.¹⁷ Een ander spoor van contact met de Griekse wereld ziet

¹⁴ Het boek speelt in de geschiedenis van het Frans een belangrijke rol (Swiggers en Lioce 2016).

¹⁵ Tory citeert ter ondersteuning van zijn bewering een passage uit Baptista Mantuanus’ biografie van de Heilige Dionysius (1506): *De Dionysii Aeropagitae conversione, vita et agone*, 2, 403-406. Hij baseert zich op een vroegere editie, mogelijk *Opera*, Parijs, 1507, fol. 221, met de noten aldaar.

¹⁶ *Paradis*: παράδεισος (“paradijs”); *ange*: ἄγγελος (“boodschapper”); *cygne*: κύκνος (“zwaan”).

¹⁷ Tory verwijst naar Gaguins *De origine et gestis Francorum compendium* uit 1495. Volgens Cordier (2006: 11) beweerde Tory dat Lodewijk de Vrome Griekse brieven naar Konstantinopel stuurde. Maar vgl. Tory (1529: fol. VIb): “Gaguin a escript au III. livre de ses Chroniques que les livres que saint Denis fait de la Hierarchie celeste, et qui feurent enuoyes de l’empereur de Constantinoble nomme Michael au Roy Loys le piteable [*sic*], filz et successeur de Charlemaigne, estoient escriptz en Grec”.

Tory in de komst van Dionysius, Rusticus en Eleutherius in de 3^{de} eeuw: zij kwamen vanuit Athene naar Parijs om het Christendom te verspreiden en deden dat volgens hem in het Grieks. Om deze gebeurtenis te herdenken wordt, zo Tory, op de naamdag van de Heilige Dionysius (van Parijs) het evangelie van de mis nog altijd in het Grieks gezongen (Tory 1529; fol. VIb-VIIa). Gallië kent dus zowel het heidense als het Christelijke Griekendom van dichtbij. De auteur suggereert een lange en schier ononderbroken traditie van Griekse invloeden in Frankrijk: van de Gallische oudheid via de Franse middeleeuwen tot en met zijn eigen tijd. De spil van deze traditie is Parijs, “dat tegenwoordig beter is dan Athene ooit is geweest” (Tory 1529: VIb).

Tory is dikwijls aangehaald als aanhanger van ‘het’ *celt’-hellénisme*. Met name Pierre Cordier heeft betoogd dat de geleerde de Helleense oorsprong van zowel het Frans als de Fransen probeerde aan te tonen.¹⁸ Tory’s voorbeeld laat echter vooral zien hoe voorzichtig we moeten zijn met dit soort veralgemeningen. Afgezien van de afstamming van de Parijzenaren zegt de auteur niets over de ‘Griekse’ oorsprong van de Galliërs/Fransen in het algemeen. En afgezien van de drie Griekse woorden in het Frans zegt hij niets over een structurele verwantschap tussen beide talen.

Dit ligt anders bij de latere Aristoteles-vertaler Joachim Périon (1498/9-1559), die het antieke verkeer tussen Grieken en Galliërs als uitgangspunt neemt om de gelijkenissen tussen het Frans en het Grieks historisch te verklaren. Zijn *Dialogorum de linguae Gallicae origine et eius cum Graeca cognatione libri IV* (1555) is waarschijnlijk de meest systematische behandeling van het onderwerp uit het Franse humanisme.¹⁹ In gesprek met zijn neven Pierre en Antoine verklaart Périon in zijn dialoog de aanwezigheid van Griekse woorden in het Frans met het idee dat de taal van hun Gallische voorouders vormende invloeden van het Grieks onderging. Daarbij lijkt hij de oude taal van de Galliërs in hoge mate met het Frans van zijn eigen tijd te vereenzelvigen.²⁰

Périon omschrijft de verhouding tussen Gallisch/Frans en Grieks met de Latijnse term *cognatio*. In zijn betekenis van ‘bloedverwantschap’ suggereert

¹⁸ Cordier (2006: 11-17): “l’origine grecque des Français”, “le lien de filiation directe qui unit la France à la Grèce antique”, enz. Vgl. ook Sanchi (2006: 118) en Hummel (2007: 536).

¹⁹ Een rijkelijk geannoteerde vertaling met facsimile is Demerson en Jacquetin (2003). Beaune (1985: 34) noemt Périon als voorbeeld van “une tradition qui exalte l’hellénisme gaulois”. Vgl. ook de bespreking van Trapp (1990: 16) en vooral Schmitt (1979: 591-600), die met name Périons woordenschat bespreekt zonder aandacht voor zijn ‘achtergrondtheorie’.

²⁰ Deze opvatting was destijds niet onomstreden. Het precieze verband tussen het Gallisch en het Frans werd in deze periode druk bediscussieerd, maar kan hier niet verder worden besproken. Van Hal (2014) biedt een uitvoerige bespreking van de kwestie met een overzicht van de belangrijkste antieke bronnen (een handig overzicht van de verschillende posities is te vinden op p. 265 aldaar).

het woord een gemeenschappelijke voorouder voor het Frans en het Grieks, of zelfs een onmiddellijke afstamming, zoals Blasset leek te suggereren. Maar het begrip wordt door Périon niet zo eenduidig ingezet als op het eerste gezicht misschien lijkt. In zijn verhandeling lijkt hij het als onvolkomen metafoor op te vatten om de relatie tussen het Grieks en het Frans aan te duiden (vgl. Demerson en Jacquetin 2003: 31). Zo schrijft hij bijvoorbeeld dat er tussen Frans en Grieks sprake is van een “societas et *quasi cognatio*” (Périon 1555: 11b) en een “coniunctio et *quasi cognatio*” (Périon 1555: 30b). Uit Périons uiteenzetting blijkt dat het Gallisch/Frans tegelijkertijd met het Grieks en het Hebreeuws bij de Grote Spraakverwarring is ontstaan; het is er dus niet direct van afgeleid (Périon 1555: 9a-11a). De overeenkomsten tussen beide talen voert Périon vooral terug op contacten tussen Grieken en Galliërs in het verre verleden. Hij benoemt drie factoren die volgens hem voornamelijk hebben bijgedragen aan de ‘vergrieksing’ van Gallië en het Gallisch. Naast de invloed van de druïden (Périon 1555: 33a-36b) en de Griekse kolonie van Marseille (fols. 39a-b) noemt Périon ook de vroege koningen van Gallië, die volgens hem Grieks spraken (fols. 32a-32b).

Voor de rol van de druïden baseert Périon zich op de passage uit het zesde boek van Caesars *Oorlog in Gallië* (6, 14, 3), die Budé en Tory ook aanhaalden. Het idee dat de druïden invloed hadden gehad op het Frans was al eerder geformuleerd door Budé’s tijdgenoot Lazare de Baïf († 1547). Baïf zag het woord *hocheton*, dat hij op het platteland had opgevangen voor *saie* of *sagum* (een Romeinse mantel), als een verhaspeld overblijfsel van het Griekse ὀχιτών (“de chiton”) en bracht de invloed van het Grieks via Caesars getuigenis met de druïden in verband.²¹ Périon bespreekt de passage uit Caesar uitvoeriger dan zijn voorgangers en knoopt er zijn interpretatie van andere passages aan vast om eruit te kunnen afleiden dat het Grieks onder de Galliërs breed bekend moet zijn geweest.

Uit Caesars opmerking dat de druïden voor hun boekhouding het Griekse alfabet gebruikten, maakt hij op dat zij het Grieks gebruikten in het openbare leven. Hierbij gaat hij meermaals erg kort door de bocht. Waarom, zo redeneert hij, zouden de druïden het Griekse alfabet (*litterae*) gebruiken zonder zich ook van de Griekse taal (*sermo*) te bedienen? Indien ze inderdaad Grieks gebruikten “in rebus publicis privatisque rationibus”, dan spraken ze volgens Périon ook Grieks in hun openbare rechtbank in Dreux, waar ze eens per jaar geschillen uit heel Gallië beslechtten (nog altijd volgens Caesar, 6, 13, 10).

²¹ Volgens Baïf werd het woord vooral nog op het platteland gebruikt, aangezien de “boeren sporen van het Griekse woord behouden” (*vocabuli graeci vestigia retinentes*) (Baïf 1526: 41; vgl. 25 en 44).

En indien de druïden in het Grieks rechtspraken, dan valt aan te nemen dat de pleitbezorgers dat ook deden. Hieruit leidt Périon af dat het Grieks een prominente plek had in het openbare leven van de Galliërs en dat het gemene volk ook met de taal in aanraking kwam. Net zoals in het Frankrijk van zijn tijd de boeren soms beter in het juridisch jargon waren ingevoerd dan de stedelingen, zo zouden de Galliërs ook Griekse woorden in hun dagelijkse taal hebben opgenomen (Périon 1555: fols. 34a-35b). Op vergelijkbare manier beredeneert hij dat de druïden in het Grieks onderwezen, waarin hij verder bewijs ziet dat het Grieks in Gallië wijd en zijd verbreid was (Périon 1555: fols. 35b-37a). Deze ganse redenering is opgebouwd rond de bedenkelijke aanname dat het gebruik van een alfabet het gebruik van de bijbehorende taal impliceert, *quod non*.

Maar meer nog: er is geen reden om aan te nemen dat Caesar *litterae* schreef waar hij *sermo* bedoelde. Inmiddels weten we van inscripties dat de Galliërs in het Rhônegebied tot de Romeinse invasie (58-50 v.C.) inderdaad het Griekse alfabet gebruikten (Lambert 1994). Naast de druïden wordt de Griekse invloed op de Galliërs volgens Périon ook bewezen door de Griekse kolonie van Marseille, die ook door Budé werd aangehaald: de Phociërs hebben daar volgens Périon Griekse cultuur gebracht, “zodat niet Griekenland naar Gallië maar Gallië naar Griekenland verplaatst lijkt te zijn” (“ut non Graecia in Galliam, sed Gallia in Graeciam translata videretur”). Net als de Romeinen werden de Galliërs volgens hem door de talrijke Griekse docenten in Marseille *studiosi* van de Griekse cultuur, wat een blijvende invloed op hun taal en cultuur inhield (Périon 1555: fols. 39a-b).

Het Griekendom was volgens Périon ook door de eerste koningen van Gallië naar het gebied gebracht. Hij noemt hier met name Francus, de zoon van Hector, die zich na de val van Troje met zijn gevolg in Gallië zou hebben gevestigd.²² Omdat de Trojanen volgens de traditie waarop hij zich beroept, Grieks spraken, “mengden zij Griekse woorden in het Gallisch” (“multa Graeca verba Gallicae linguae admiscuisse”) (Périon 1555: 32a-b). Maar hoe waren die Griekse woorden nu bij de gewone Galliërs terechtgekomen? Périons neef en gesprekspartner, Pierre, verklaart deze overgang vanuit zijn eigen ervaring: “Dit is voor ons vandaag nog altijd een ervaring van alledag”, valt hij zijn oom bij. “Veel woorden die worden bedacht aan het hof worden eerst

²² Cohen (2005: 32-33). Francus' komst naar Gallië wordt verhaald in de *Grandes Chroniques de France*: een geschiedenis van de koningen van Frankrijk vanaf het prille begin, oorspronkelijk samengesteld onder Lodewijk IX (1214-1270), maar daarna in verschillende versies uitgebreid. De *Grandes Chroniques* werden in 1477, 1493, 1514 en 1518 in Parijs gedrukt (Hedeman 1991: 181, n. 12).

overgenomen door mensen die erg hechten aan elegante taal (en dat zijn er zoals bekend best veel); vervolgens door mensen die enige vorm van scholing hebben; en uiteindelijk zelfs door de domme massa – en dan heb ik het nog niet over de geestdrift van de Galliërs voor alles wat nieuw en exotisch is!” (Périon 1555: 32b).

Op deze manier kon het Grieks van een kleine elite van Helleense vorsten volgens Pierre Périon doordringen tot bredere lagen van de Gallische bevolking, zodat het hun taal, het Gallisch, diepgaand kon beïnvloeden (en langs deze weg het latere Frans beïnvloedde). Sporen van dat oude en sterk op het Grieks geënte Gallisch zijn volgens Périon in het huidige Frans nog te vinden. Zo noemt hij het woord *páler* (spreken), dat zou zijn afgeleid van het Griekse *lalein* (met *mutatio litterarum* van *l* in *p*) (Périon 1555: 77a). Hij ziet het gebruik van deze vorm *páler* “sine r” als een “spoor van onze oeroude taal” (“nostrae priscae linguae vestigium”, *ibid.*). Dergelijke *vestigia* zouden – zo redeneert Périon in het spoor van Baïf – vooral op het Franse platteland nog in zwang zijn geweest. Périons redeneringen omtrent Grieksheid zijn uitvoeriger dan die van zijn voorgangers en tijdgenoten, en hij bood antwoorden op vragen die zij doorgaans hadden laten liggen.

Met name de invloed van de druïden en de Griekse kolonie Marseille werden ook door andere geleerden na Périon nog aangehaald. Er is echter veel verschil van interpretatie. François Hotman hield in zijn *Francogallia* (1573) bijvoorbeeld vol dat de invloed van het Grieks op het Frans direct was terug te voeren op de “consuetudo ac disciplinae” van Marseille, maar ontkende dat de druïden Grieks gesproken zouden hebben, zoals we Périon met grote stelligheid zagen beweren (Hotman 1573: 16). Ook over de datering van de Griekse invloed in Gallië circuleerden verschillende opvattingen. In zijn *Récherches de la France* (1560-1565) bespreekt Estienne Pasquier (1529-1615) de verschillende interpretaties van Caesar en Strabo die tot dan toe voorbij zijn gekomen en refereert onder anderen aan Estienne en Périon. Hij komt daarbij tot de voorzichtige conclusie dat de Galliërs pas na de komst van de Romeinen Griekse woorden overnamen; vanaf dat moment begonnen ze immers pas de ‘Griekse universiteit’ van Marseille te frequenteren en door “cette mutuelle fréquentation” namen ze Griekse woorden over in hun taal. Volgens Pasquier klinken deze woorden nog in het Frans door maar worden ze niet meer als ‘vreemd’ ervaren; anders dan meer recente ontleningen uit het Grieks zijn ze geheel en al in het Franse taaleigen opgenomen en kunnen worden gebruikt “sans gréciser” (Pasquier 1643: 677-678 = *id.* 1849: 97) (vgl. Dubois 1972: 115-118).

Franse Grieksheid: afsluitend

We hebben tot nu toe verschillende schakeringen van Grieksheid zien passeren: de gelijkenissen tussen het Oudgrieks en het Frans bij Budé en Estienne, taal- en volksverwantschap bij Blasset en Trippault, en volksverkeer en taalcontact bij Tory en Périon. Er waren bovendien stemmen die een ‘omgekeerd’ *celt’-hellénisme* bepleitten. Een jaar nadat Périon zijn vlammend pleidooi voor een Grieks Gallië had gepubliceerd, verscheen *De prisca Celtopaedia* (1556). Daarin beargumenteerde Jean Picard, die soms ook onder de *celt’-hellénistes* wordt geschaard (Droixhe 2002: 16-17), dat de Grieken hun beschaving juist aan de Galliërs te danken hebben (vgl. Trapp 1990: 15 en Dubois 1972: 47-54). Volgens hem hadden de Grieken het Gallisch in Hellas zo zeer gepolijst dat het zijn oorspronkelijke, mannelijke uitdrukkingskracht had verloren; boeren en vrouwen hadden volgens hem daarentegen sporen van het authentieke Gallisch behouden wegens hun ‘natuurlijke’ isolatie.²³ Vergelijkbare opvattingen werden ook door anderen aangehangen en uitgewerkt, bijvoorbeeld in de beroemde Franse grammatica (1562) van Pierre de La Ramée (Ramus, ca. 1515-1572) en later in het geschiedwerk van de veel minder bekende André Favyn (Favyn 1612: 28).

Hoewel we dus bezwaarlijk van een coherente theorie omtrent Franse Grieksheid kunnen spreken, brengen de hierboven besproken voorbeelden wel de nodige nuance bij Sara Melzers merkwaardige stellingname dat, als ik haar goed begrijp, de Fransen zich niet met de antieke Grieken konden identificeren omdat zij door hun taal volgens Griekse standaarden altijd ‘barbaren’ zouden blijven.²⁴ Juist door de Grieksheid van hun taal te benadrukken waren sommigen van hen in staat om zich, althans in de eigen voorstelling, ruim binnen de “circle of a desired ‘us-ness’ with the Greeks” op te houden. Voor een geleerde als Trippault betekende dit bovendien zelfs dat hij zich ‘Grieks’ genoeg voelde om, net als een Griek, de ‘niet zo Griekse’ naties als barbaren weg te zetten. Hoe keken nu deze ‘barbaren’ tegen de ferme Franse plaatsbepaling aan?

²³ Picards these resonance in Estienne Pasquier’s *Recherches de la France* (1560-1621), waar o.a. wordt beweerd dat de Grieken hun alfabet aan het Gallisch ontleenden (vgl. Droixhe 1978: 100).

²⁴ Melzer (2012: 69): “The French elite could not legitimately occupy the ‘us’ slot alongside the Greeks, since these proclaimed ‘fathers’ would have probably derided them as poor imitators had they still been alive. Rooted in the specificity of the Greek language, the concept of the barbarian could not be easily transferred to the French language, thus putting France outside the circle of a desired ‘us-ness’ with the Greeks.”

Een late reactie uit Italië: Ascanio Persico

Italiaanse humanisten voelden kennelijk niet de behoefte om hun Franse collega's in Grieksheid te overklassen. Het Grieks speelde daar weliswaar een rol in de taalkwestie, maar dan vooral om het gebruik van dialectvormen te verantwoorden (zoals bij Raffaele Maffei) of het alleenrecht van het Toscaans aan te klagen (zoals bij Baldassare Castiglione) (vgl. Trapp 1990: 11-13). Een geheel eigen rol speelde Grieksheid in het uitgesproken regionalisme van Zuid-Italië of *magna Graecia*. Daar was (en is) de Griekse aanwezigheid immers sterk bepalend voor de culturele eigenheid van de regio (vgl. Pietrasanta 2003). De medicus Antonio De Ferrariis (Galateo, 1444-1517), afkomstig uit de hak van Italië, Puglia, stak zijn Griekse afkomst bijvoorbeeld niet onder stoelen of banken. In zijn *De situ Japygiae* (1510-1511) schrijft hij gloeiend van trots:

Nec pudet nos generis nostri. Graeci sumus, et hoc nobis gloriae accedit. Divinus ille Plato in omnibus gratias diis agebat, sed praecipue in his tribus: quod homo, non belva; mas, non foemina; Graecus, non barbarus natus esset. Galateus tuus, Spinelle, non a Morinis aut Lingonibus, non ab Allobrogibus aut Sycambriis sed a Graecis ducit genus.²⁵

Een volwaardig equivalent van de Franse zelf-vergrieksing treffen we in Italië echter niet aan. Het idee dat ‘het Italiaans’ of ‘de Italianen’ een bijzondere verwantschap met het Griekendom hadden, lijkt niet te hebben postgevat. Daarvoor was het Neolatijnse zelfbewustzijn van het Italiaanse humanisme te uitgesproken en het politieke landschap te versnipperd.

Het traktaat van de taalkundige Ascanio Persio (1554-1610), afkomstig uit het Zuid-Italiaanse Matera in Lucanië (Basilicata), biedt een interessante uitzondering. Persio bespreekt in zijn boek (1592) de *conformità* (soms ook *somiglianza*) van Italiaans en Grieks. Hij besteedt vooral aandacht aan de tongvallen uit het zuiden (de *Mezzogiorno*) en probeert daarbij steeds hun

²⁵ De Ferrariis (1558: 103): “Wij schamen ons geenszins voor onze afkomst. Wij zijn Grieken, en dat strekt ons tot eer. De goddelijke Plato was de goden dankbaar voor van alles en nog wat, maar vooral voor drie dingen: dat hij als mens en niet als dier geboren was; als man, niet als vrouw; als Griek, niet als barbaar. Jouw Galateo, Spinelli, stamt niet van de Morienen of Lingones af, niet van de Allobrogen of the Sugambren, maar hij voert zijn afstamming op de Grieken terug.” Plato’s uitspraak stamt uit Diogenes Laertios, *Leven en Leer van Beroemde Filosofen*, 1, 33. “Spinellus” is Giovanni Battista Spinelli, graaf van Cariati. Stenhouse (te verschijnen) bespreekt de rol van Grieksheid in de lokale geschiedschrijving van Napels, i.h.b. Giulio Cesare Capaccio’s *Neapolitanae historiae* (1607).

overeenstemming met het Grieks te laten zien.²⁶ Ofschoon hij het Toscaans als dominante cultuurtaal niet bestrijdt, tracht hij de literaire ‘waardigheid’ van de zuidelijke dialecten te staven door te wijzen op gelijkenissen met het Oudgrieks. Hier wordt het Grieks betrokken in de aanslepende discussie over de Italiaanse standaardtaal, de *questione della lingua*.

Maar zijdelings reageert Persio ook op de aanspraken op Frans-Griekse *conformité* (een begrip dat in zijn *conformità* na-echoot). Volgens hem heeft het Italiaans wat Grieksheid betreft betere papieren dan het Frans. De overeenkomsten tussen Italiaans en Grieks vindt Persio duidelijker en overtuigender dan die tussen het Frans en het Grieks, die op hem eerder vergezocht overkomen. Anders dan in Frankrijk is het Grieks in Zuid-Italië bovendien nog levendig aanwezig in de gesproken taal. “In de oudheid had een goed deel van Italië het Grieks als moedertaal”, schrijft hij, “en zelfs tegenwoordig zijn er aan Italië’s Ionische kusten behoorlijk wat gehuchten en burchtstades te vinden waar men Grieks spreekt, zij het bedorven Grieks, zoals overigens ook in Griekenland zelf”.²⁷ Dat konden de Fransen natuurlijk niet zeggen; zij moesten de vroegere aanwezigheid van het Grieks in Gallië vooral afleiden uit antieke bronnen (ook al hoorden sommigen van hen op het Zuid-Franse platteland nog Griekse klanken). In regio’s als Calabrië, Puglia en Salento waren (en zijn) varianten van het Grieks dagelijks te horen.²⁸

Persio adviseert zijn lezers ook om zich in de gecultiveerde omgangstaal niet te veel op ‘vreemde’ (voornamelijk Franse) importwoorden te verlaten en optimaal gebruik te maken van de rijkdom van het Grieks-Italiaanse taaleigen van de *Mezzogiorno*. Het Grieks dient hier dus niet alleen om de dialecten van Zuid-Italië binnen het Italiaanse taallandschap meer reliëf te geven, maar ook om de Toscaanse cultuurtaal van buitenlandse invloeden te vrijwaren. Dit laat zien hoezeer het Grieks vanuit het Zuid-Italiaanse perspectief van Persio als volkomen ‘eigen’ kon worden opgevat.

²⁶ Het Hebreeuws en het Latijn spelen ook een rol in zijn betoog, maar de nadruk ligt op het Oudgrieks.

²⁷ Persio (1592: 7): “... che buona parte dell’Italia negli antichi tempi la lingua Greca ebbe per natia et che a’nostri giorni anchora intorno alle sue riuere nel golfo Gionio non poche castella e borghi ha, ne’quali si parla Greco, benchè corrotto, come anche nella Grecia istessa”. Enkele andere interessante testimonia uit deze periode in Pellegrini (1874).

²⁸ Graag maak ik de geïnteresseerde lezer attent op een mooi geïllustreerde ‘longread’ over de Grieken uit Calabrië (met geluidsfragmenten): Kazaklis (2017).

Een Iberisch intermezzo: Juan Valdés (ca. 1530)

Op het Iberische schiereiland lijkt Grieksheid anders dan in Frankrijk geen rol van betekenis te spelen. Ook hier is er echter minstens één interessante uitzondering. Rond de tijd dat Tory zijn *Champ fleury* en Budé zijn *Commentarii* publiceerden, stelde Juan de Valdés (ca. 1500-1541) zijn *Diálogo de la lengua* (ca. 1530) op schrift.²⁹ Omdat het werkje pas in 1737 voor het eerst gedrukt werd, had het nauwelijks bekendheid. De auteur blinkt evenwel uit in fijnzinnig taalgevoel en in een historiserende omgang met het taalmateriaal.³⁰

Valdés stelt dat de taal die in Spanje voor de komst van de Romeinen werd gesproken, net zo Grieks was als het Spaans van zijn tijd Latijn was. Door de invloed van de Romeinen werd het Grieks volgens hem teruggedrongen ten gunste van de taal van Rome. De komst van de Goten beïnvloedde vervolgens weer het Latijn. Toen uiteindelijk de Arabieren in de 7^{de} eeuw het schiereiland grotendeels veroverden, troffen zij een overwegend Grieks-Gotisch-Latijnse mengvorm aan, die daarop volgens Valdés ook nog eens Arabische invloed onderging. De aandelen van de genoemde talen zijn ongelijk en Valdés ziet in het Spaans van zijn tijd vooral sporen van het Grieks, Latijn en Arabisch: Griekse woorden hebben volgens hem meestal te maken met religie, Latijnse woorden duiden alledaagse zaken aan, terwijl Arabische leenwoorden meestal naar obscuriteiten of *mirabilia* verwijzen.

De auteur voert voor zijn redenering twee hoofdargumenten aan, die suggereren dat hij een goede kennis had van humanistische visies op taalverandering. Allereerst leren historici ons volgens Valdés dat Grieken voor militaire en mercantiele doeleinden op het Iberische schiereiland aanwezig waren; dit soort contacten is de hoofdoorzaak van taalverandering. Op de tweede plaats voert hij de etymologie aan: volgens Valdés zijn veel Spaanse woorden die niet uit het Latijn of het Arabisch kunnen worden afgeleid, Grieks in oorsprong. Hierbij valt op dat zijn gesprekspartner, Marcio, zich vooral over de aanwezigheid van Griekse woorden in het Spaans verbaast. Dit is voor hem iets nieuws (“cosa nueva”). Hij vraagt Valdés dan ook om dit nader toe te lichten met voorbeelden: daadwerkelijke relictten van het Oudgrieks en geen latere leenwoorden, zoals uit de geneeskunde. Valdés zegt zich te verlaten op Loukianos, omdat diens taalgebruik dicht bij de gesproken taal van alledag komt (Valdés 2015: 131-139). Naast deze ‘relictwoorden’, die op contact met de Grieken kunnen worden teruggevoerd, wijst hij bovendien nog op de *confirmidad* van

²⁹ Genoemd maar niet besproken door Trapp (1990: 14) en Tavoni (203: 57).

³⁰ De tekst met uitvoerige inleiding is te vinden in Barbolani (2015); Anipa (2007) biedt een studie van zijn taalkundig denken.

Grieks en Spaans (bijvoorbeeld de Spaanse lidwoorden en de *y griega*) (Valdés 2015: 144, 163-164). Valdés gebruikt het woord *conformidad* uitsluitend om formele overeenkomsten tussen het Spaans en de drie heilige talen (Hebreeuws, Grieks en Latijn) uit te drukken en zo zijn taal als het ware te ‘veredelen’ (Barbolani in Valdés 2015: 144 n. 60).

Valdés’ dialoog is, zoals gezegd, een uitzondering. Het was met name ten noorden van Frankrijk – in Duitsland en de Lage Landen – dat Grieksheid postvatte. Anders dan de Italianen en de Spanjaarden wedijverde de *natio Germanica* wel graag met de Fransen ‘om ter Griekst’.

‘Germaanse’ Grieksheid: Hadrianus Junius en Wilhelm Otto Reitz

Zoals Estiennes voorbeeld liet zien, was de Grieksheid van de Fransen niet enkel verstrikt in hun cultuurstrijd met de Italianen, in een strijd tussen Grieksheid en *latinitas*. Er ontstond ook wedijver tussen Noord-Europese geleerden om het allenrecht op Grieksheid, die zich vooral tussen Franse en ‘Duitse’ of ‘Germaanse’ (ook Nederlandse) humanisten afspeelde (Knape 2000: 124; Schmitt 1979: 590). De inzet is meestal de bevoorrechte verwantschap van de eigen taal met het Oudgrieks, die al dan niet een verband tussen beide volkeren in het verleden weerspiegelt. De meer polemische pleitbezorgers van Grieksheid bevestigen het algemene idee van een ‘meerpolege competitie’ tussen diverse *nationes* die in de vroegmoderne wereld opkomt (Hirschi 2012: 143): Franse humanisten formuleren hun Griekse eigenheid niet alleen als antwoord op Italiaanse provocaties maar ook met het oog op hun Duitse en Nederlandse collega’s, die op hun beurt weer tegenaanspraken formuleren en op die manier nieuwe pistes van nationale rivaliteit en competitie verkennen.

In zijn traktaat over de *conformité* van het Frans en het Grieks viseerde Estienne, zoals we al zagen, naast de Italianen en de Spanjaarden met name de Hollandse humanist Hadrianus Junius (Van Hal 2011: 198-205). Junius had zijn pijlen expliciet tegen de Fransen gericht, inzonderheid De Baif en Budé. In zijn *Animadversa* (1556) wees hij erop dat het Nederlands meer Griekse leenwoorden bezit dan het Frans (Van Hal 2011: 207) en haalt ter illustratie van zijn bewering zestig Nederlandse woorden aan die volgens hem uit het Grieks stammen. Anders dan zijn Franse collega’s beperkt hij zich in zijn eerder terloopse analyse tot de etymologie van individuele woorden en besteedt hij verder geen aandacht aan andere overeenkomsten, bijvoorbeeld in taalklank of in zinsbouw. Daarbij lijkt Junius de overeenkomsten tussen

Grieks en Nederlands te verklaren vanuit de gedachte dat de Nederlandstaligen hun taal van de Grieken leerden en aan hen ontleenden, maar tot een uitgekende theorie komt hij niet.

Junius was geen uitzondering. De Duitse historicus en taalkundige Johann Georg von Eckhart (1664-1730) noemt, in zijn geschiedenis van de Germaanse talen (1711), de namen van maar liefst tweeëndertig andere geleerden die de bijzondere affiniteit tussen het Grieks en de *lingua Germanica* zouden hebben benadrukt.³¹ Johannes van Dalberg (1445-1503) zou de eerste zijn geweest die een lijst met ‘duizenden’ parallellen tussen Griekse en Duitse woorden aanlegde. De context en bedoeling van deze woordenlijst is echter onduidelijk; er is zelfs twijfel over het bestaan ervan (Van Hal 2016: 429-430). Afgezien van de namen die Eckhart al noemde, spraken onder anderen Martin Luther (Knape 2000: 126) en Conrad Gesner (Demerson en Jacquetin 2003: 31) zich ook over de kwestie uit (die laatste beweerde zelfs dat de Duitsers zich beter van het Griekse alfabet zouden kunnen bedienen).

De afzonderlijke standpunten van de Germaanse ‘Hellenizers’ laat ik hier onbesproken, maar net als in Frankrijk lopen de opvattingen over de affiniteit tussen de eigen taal en het Oudgrieks, en tussen het eigen volk en de Hellenen, zeer uiteen.³² Er is geen eensluidende stellingname, ook al is in deze context naar analogie van het *celt’-hellénisme* in Frankrijk soms van een “Germaans-Griekse theorie” gesproken (Knape 2000: 125-126). De innige overeenkomsten tussen Grieks en Duits of Nederlands konden een anti-Franse plaatsbepaling inhouden, zoals bij Junius en Reuchlin (Arnold 1971: 77, n. 21). Maar het hielp Noord-Europese humanisten net als hun Franse rivalen ook tegenwicht te bieden tegen de culturele (‘Romeinse’ en ‘Latijnse’) dominantie van de Italianen.

Net als in Frankrijk zien we in de ‘Germaanse wereld’ ook de tegengestelde redenering: de affiniteit tussen Grieks en de Germaanse talen wordt dan gebruikt om de superieure oudheid van de Germanen te onderstrepen. Zo beweerden de eigenzinnige Johannes Goropius Becanus (1519-1573), Adrianus Schrieckius (1560-1621) en Abraham Mylius (1563-1637) dat het Grieks aan het Nederlands was ontleend (Van Hal 2011: 204). In de Duitstalige wereld lijkt dit idee vooral in de Barok post te vatten (Roelcke 2014: 215).

³¹ Eckhart (1711: 22ff.) (vgl. Trapp 1990: 15). Eckhart noemt ten slotte ook enige auteurs die volgens hem hadden gewezen op de affiniteit tussen het Germaans en het Latijn. Voor het Nederlands: Van Hal (2011: 204-205).

³² Een beknopt overzicht van de belangrijkste vroege Duitse posities is te vinden in Van Hal (2016: 428-432). Een bespreking van de opvattingen in de Barok en de Verlichting is te vinden in Roelcke (2014: 215-221). Voor de *conformity hypothesis* in de Anglosfeer zie specifiek Eros (1976) en Trapp (1990).

Philipp von Zesen (1619-1689) beargumenteerde bijvoorbeeld dat het Grieks een Duits ‘dialect’ was: niet alleen stamt het Grieks volgens hem direct af van het Duits, ook ontleenden de Grieken reeds in de voorklassieke en ook in de klassieke tijd woorden aan zijn taal (Roelcke 2014: 215-216). Dit puristische afstammingsidee gaat soms zo ver dat moderne ontleningen uit het Grieks als smet gezien worden (Roelcke 2014: 253).

De affiniteit tussen het Oudgrieks en de *linguae Germanicae* was, net als de band tussen het Frans het Grieks, vooral in de 16^{de} eeuw in zwang. Een boeiende, late uitloper in onze contreien is echter de *Belga graecissans* (1730), of *Grieks-sprekende Nederlander*, van de Duits-Nederlandse geleerde Wilhelm Otto Reitz (1702-1768). Reitz schreef het boek als twintiger, toen hij aan de Latijnse school van Rotterdam werkzaam was (Van Hal 2016: 433). Hij riposteert op Estiennes aanval op Junius en plaatst zijn werk dus nadrukkelijk in de Frans-Germaanse discussie. Daarin bepleit hij, in navolging van Junius, vooral de aanspraken van het Nederlands op verwantschap met het Grieks. Maar anders dan Junius beperkt hij zich niet tot een paar losse woordafleidingen. Met de ambitie om Estienne met de eigen wapenen te verslaan presenteert hij een uitvoerige, meer dan 600-bladzijden tellende verhandeling. Daarin gaat hij in op overeenkomsten tussen de Griekse en Nederlandse rededelen, syntaxis, fraseologie en poëzie. Bijzonder interessant is zijn bespreking van de parallellen die er zijns inziens bestaan tussen de dialectpatronen in het Grieks en het ‘Germaans’, d.w.z. Nederlands en Duits. Zo ziet Reitz een betekenisvolle parallel tussen het Griekse paar *καρδία* en *κραδία* en de Nederlandse variatie tussen *bron* en *born*.³³ Als orgelpunt van een in 1730 al minstens twee eeuwen oud ideeëncomplex verdient de *Belga graecissans* een meer diepgaande studie.

Verder noordwaarts: Griekse Finnen

Niet alleen Franse, Duitse en Nederlandse geleerden deden hun best om de affiniteit van hun taal en volk met de Hellenen in de verf te zetten. We vinden vergelijkbare ideeën op andere plaatsen waar de studie van het Grieks later tot bloei kwam. In het Zweedse Koninkrijk bijvoorbeeld, dat delen van het huidige Zweden, Denemarken, Noorwegen, Finland en het Balticum omvatte, lijkt Grieksheid eveneens een tijdje in zwang te zijn geweest (Korhonen 2004: 42).³⁴

De Grieksheid van het Hoge Noorden is nog vrijwel onontgonnen terrein.

³³ Zie Van Hal (2016: 433-440), met verdere literatuur.

³⁴ Er werd ook gewezen op de Grieksheid van het Oudpruisisch, een Baltische taal verwant aan het Lets en het Litouws. Hierover: Dini (2004).

Toch lijkt ze ook hier vooral in talige overeenkomsten te worden gezocht. Men zoekt etymologische verbanden. Bovendien worden overeenstemmingen in klinkers en tweeklanken en de gedeelde dialectrijkdom benadrukt. De verklaringen voor deze overeenkomsten lopen ook hier uiteen. Soms wordt gewezen op uitwisseling en contact tussen Grieken en Finnen in het verre verleden. Soms gaat men uit van een gedeelde oorsprong van de talen, waaruit de overeenkomsten verklaard zouden kunnen worden. Soms verlaat men zich ook op een combinatie van een gedeelde oorsprong en later taalcontact. In een enkel geval postuleert men zelfs de Finse oorsprong van de antieke beschaving (vgl. Korhonen 2004: 41-44).

Het meest bekende werk dat de Grieksheid van de Finnen thematiseert, is Nils Idmans studie over de oorsprong van het Finse volk (1774). In de Franse vertaling (1778) maakte het oorspronkelijk Zweedse werk internationaal furore.³⁵ Idman (1716-1790) wees op allerhande parallellen tussen de Finnen en de Hellenen. Hij besprak niet alleen talige parallellen tussen het Oudgrieks en het Fins, maar ook overeenkomsten in hun verhalen en gebruiken. Hij verklaarde deze op basis van contact tussen de Finnen en de oude Grieken, maar nam geen identiteit van beide volkeren aan: de Finnen zouden volgens hem van de Scythen, niet van de Grieken, afstammen (Idman 1774).

Net als elders zien we ook in het Hoge Noorden de neiging om de overeenkomsten tussen het Grieks en de eigen taal tot cultureel voordeel te maken. Zo beweert de Finse geleerde Daniel Juslenius (1676-1752) dat de natuurlijke verwantschap van Grieks en Fins het voor Finnen makkelijker maakt dan voor andere volkeren om de oude taal te leren (Korhonen 2004: 42-43). Net als onder Italiaanse, Franse en Duitse humanisten worden ook hier parallellen met het Grieks getrokken om de eigen taal naast het Latijn als cultuurtaal te vestigen. Idman haalde bijvoorbeeld de affiniteit tussen Griekse en Finse dialecten aan om de geschiktheid van het Fins als literaire taal aan te tonen (Korhonen 2004: 43).

Slotbemerking

Deze late noordelijke uitlopers laten zien dat Grieksheid een Europees fenomeen was, dat niet was beperkt tot één regio of één periode, ook al was ze veel bepalender voor het Franse en Duitse humanisme in de 16^{de} eeuw dan

³⁵ De Franse vertaling was van de hand van “M. Genet le fils”, klaarblijkelijk Edmond-Charles Genêt (1763-1834), de piepjonge zoon van Edme-Jacques Genêt (1726-1781), hoofd van het vertaalbureau van het ministerie van buitenlandse zaken te Versailles. Daar leerde Genêt jr. op jonge leeftijd Zweeds van Gabriel Axel Lindblom (1750-1827).

voor het Iberische en het Italiaanse (afgezien van het Zuid-Italiaanse regionalisme, waarin Griekse eigenheid wel centraal stond). Aanspraken op Grieksheid moesten steeds bij verschillende ideeën over oorsprong, geschiedenis en karakter van diverse (meestal verbeelde) gemeenschappen worden aangeknoopt. Geleerden uit Puglia hadden daarbij heel andere aanknopingspunten dan hun collega's uit bijvoorbeeld Parijs. In de hoofdstad van het sterk gecentraliseerde Frankrijk vervulde Grieksheid een andere culturele en ideologische rol dan in het politiek versnipperde Italië. In deze bijdrage heb ik vooral een eerste indruk willen geven van de verschillende culturele verbanden waarvan Grieksheid deel uitmaakte. Een vergelijkende studie van het verschijnsel zou ons in staat stellen om de steeds wisselende betekenis van 'Griekse eigenheid' beter te doorgronden.

Onze terugkeer naar de bronnen heeft laten zien dat ons begrip van Grieksheid gebaat is bij een kritische en meer gedetailleerde studie van de afzonderlijke bronteksten. Daaruit blijkt immers een veelheid aan opvattingen over de gedroomde verwantschap met de oude Grieken, die ik in deze bijdrage vooral aan de hand van het Franse humanisme heb willen illustreren. De diversiteit aan visies die we in Frankrijk aantreffen, lijkt ook elders, zoals in Duitsland en de Lage Landen, eerder regel dan uitzondering te zijn geweest. In een meer omvattende studie zouden ook concurrerende opvattingen een plek moeten krijgen: stemmen die de eigenheid van de gemeenschap niet op het Griekendom entten of Grieksheid juist probeerden te vermijden, zoals bijvoorbeeld Guillaume Postel (1510-1581), die de waardigheid van het Frans op zijn affiniteit met het Hebreeuws terugvoerde (Launay 1985).

Een rode draad door dit alles is dat de verwantschap met de Grieken meestal wordt gezocht in gelijkenissen tussen het Oudgrieks en de eigen taal. Met de opkomst van alternatieve nationale oorsprongsmythen (zoals de *celto-manie* in Frankrijk) en van de Indo-Germaanse taalkunde, lijkt ook de interesse in 'talige Grieksheid' af te nemen. Kuithans boekje over de Germanen en de Grieken, dat ik aan het begin van dit artikel aanhaalde, is een eigenzinnige uitzondering. Toch herinnert zijn boek ons er wel aan dat vereenzelving met de Hellenen vooral in Duitsland een vruchtbare bodem behield, ook in de moderne tijd. De idee van een unieke *Verwantschaft* met het antieke Griekendom blijft met name daar levendig, ook al neemt deze Grieksheid andere vormen aan dan in Kuithans betoog: van welhaast mystieke, spirituele verbondenheid tot en met biologische verwantschap met de Hellenen (Sunderhauf 2004). Kuithans boek bevindt zich dus op een interessant breukmoment in de nog ongeschreven geschiedenis van Europese Grieksheid, waarvan hier in grove lijnen de contouren werden geschetst.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Baif, L. de. 1526. *De re vestiaria*. Basel: Johann Bebel.
- Budé, G. 1557. *G. Budaei operum tomus IIII, in quo Commentarii linguae graecae habentur...* Parijs: Nicolaus Episcopus Iunior.
- De Ferrariis, A. 1558. *Liber de situ Japygiae*. Basel: Peter Perna.
- Eckhart, J.G. 1711. *Historia studii etymologici linguae germanicae...* Hannover: Nikolaus Förster.
- Estienne, H. 1569. *Traicté de la conformité du langage françois avec le grec*. Parijs: Jacques du Puis.
- Favyn, A. 1612. *Histoire de Navarre...* Parijs: Laurent Sonnius.
- Guasco, O. 1783. "Intorno al tempo in cui le scienze e le arti cominciarono ad essere coltivate dai Volsci e dei cambiamenti che si introdussero nei costumi e negli usi nel governo e nella religione di questi popoli". *Saggi di dissertazioni accademiche dell'Accademia Etrusca di Cortona* 8: 39-103.
- Hotman, F. 1573. *Francogallia*. Genève: Jacob Stoer.
- Hotman, F. 1972. *Francogallia*. Onder redactie van Ralph E. Giesey. Vertaald door John Harsey MacMillan Salmon. Cambridge: Cambridge University Press.
- Idman, N. 1774. *Försök at wisa gemenskap emellan finska och grekiska språken, såsom tjänande til uplysning i finska folkets historie*. Åbo [Turku]: J. C. Frenckell.
- Idman, N. 1778. *Recherches sur l'ancien peuple finois, d'après les rapports de la langue finoise avec la langue grecque*. Vertaald door Edmond-Charles Genêt. Straatsburg: Bauer et Treuttel.
- Junius, H. 1556. *Animadversorum libri sex...* Basel: Michael Isengrin.
- Kuithan, J.W. 1822 (*Heft 1*). 1825 (*Heft 2*). *Die Germanen und Griechen. Eine Sprache, ein Volk, eine auferweckte Geschichte*. Hamm: Schultz & Wundermann.
- La Ramée, P. de. 1572. *Grammaire...* Parijs: André Wechel.
- Pasquier, E. 1643. *Recherches de la France*. Parijs: Pierre Ménard.
- Pasquier, E. 1849. *Oeuvres choisies d'Etienne Pasquier*. Onder redactie van Léon Jacques Feugère. Parijs: Firmin Didot.
- Périon, J. 1555. *Dialogorum de linguae Gallicae origine eiusque cum Graeca cognatione libri IV*. Parijs: Sébastien Nivelle.
- Persio, A. 1592. *Discorso ... intorno alla conformità della lingua italiana con le più nobili antiche lingue, & principalmente con la greca. Nuovamente corretto dall'originale dell'autore*. Bologna: Giovanni Rossi.
- Petrarca, F. 2004. *In difesa dell'Italia (Contra eum qui maledixit Italiae)*. Onder redactie van Giuliana Crevatin. 2de dr. Venetië: Marsilio.
- Picard, J. 1556. *De prisca Celtopaedia libri V...* Parijs: Mathieu David.

- Reitz, W.O. 1730. *Belga graecissans*. Rotterdam: Johannes Hofhout.
- Ronsard, P. de. 1930. *Oeuvres complètes de Ronsard*. Onder redactie van Paul Laumonier. Vol. 6. Parijs: Hachette.
- Tory, G. 1529. *Champ fleury*. Parijs: Gilles de Gourmont.
- Trippault, L. 1580. *Celt'-hellenisme, ou, Etymologic des mots françois tirez du græc. Plus, preuues en general de la descente de nostre langue*. Orléans: Gibier.
- Valdés, de J. 2015. *Diálogo de la lengua*. Onder redactie van Cristina Barbolani. 11de dr. Madrid: Cátedra.

Secundaire bronnen

- Anipa, K. 2007. *The Grammatical Thought and Linguistic Behaviour of Juan de Valdés*. München: Lincom Europa.
- Beaune, C. 1985. *Naissance de la nation France*. Parijs: Gallimard.
- Bot, P.N.M. 1955. *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht & Antwerpen: Het Spectrum.
- Botley, P. 2010. *Learning Greek in Western Europe, 1396-1529: Grammars, Lexica, and Classroom Texts*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Ciccolella, F. 2011. *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*. Leiden: Brill.
- Ciccolella, F. en Silvano, L. (eds) 2017. *Teachers, Students, and Schools of Greek in the Renaissance*. Leiden: Brill.
- Cohen, P. 2005. “La Tour de Babel, le sac de Troie et la recherche des origines des langues. Philologie, histoire et illustration des langues vernaculaires en France et en Angleterre aux XVI^e-XVII^e siècles”, in *Études Épistémè* 7: 31-52.
- Cordier, P. 2006. “Geoffroy Tory et les leçons de l’Antique”, in *Anabases. Traditions et réceptions de l’antiquité* 4: 11-32.
- Delamarre, X. 2003. *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. 2de dr. Parijs: Errance.
- Demaizière, C. 1991. “Les réflexions étymologiques d’Henri Estienne de la *Conformité*, 1565, aux *Hypomneses*, 1582”, in J.-P. Chambon en G. Lüdi (eds). *Discours étymologiques*. Tübingen: Niemeyer, 201-10.
- Demerson, G. en Jacquetin, A. (eds) 2003. *Joachim Périon, Dialogues. De l’origine du français et de sa parenté avec le grec*. Parijs: Champion.
- Demonet, M.-L. 1992. *Les voix du signe. Nature et origine du langage à la Renaissance (1480-1580)*. Parijs: Champion-Slatkine.
- Dini, P.U. 2004. “Baltic Palaeocomparativism and the Idea That Prussian Derives from Greek”, in P. Baldi en P.U. Dini (eds). *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 37-50.
- Droixhe, D. 1978. *Linguistique et l’appel de l’histoire (1600-1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Genève: Librairie Droz.

- Droixhe, D. 2002. *L'Étymon des dieux. Mythologie gauloise, archéologie et linguistique à l'âge classique*. Genève: Librairie Droz.
- Dubois, C.G. 1972. *Celtes et Gaulois au XVI^e siècle. Le développement littéraire d'un mythe nationaliste. Avec l'édition critique d'un traité inédit de Guillaume Postel «De ce qui est premier pour réformer le monde»*. Parijs: Vrin.
- Eros, J.F. 1976. "A 17th-Century Demonstration of Language Relationship: Meric Casaubon on English and Greek", in *Historiographia Linguistica* 3.1: 1-15.
- García Bueno, C. 2013. "El copista cretense Constantino Paleocapa. Un estado de la cuestión", in *Estudios bizantinos* 1: 198-218.
- García Bueno, C. 2017. "El copista griego Jacobo Diasorino (s. XVI). Estudio paleográfico y codicológico de sus manuscritos". Proefschrift. Madrid: Universidad Complutense.
- Gerretzen, J.G. 1940. *Schola Hemsterhusiana: De herleving der grieksche studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen & Utrecht: Dekker & Van de Vegt.
- Hedeman, A.D. 1991. *The Royal Image: Illustrations of the Grandes Chroniques de France, 1274-1422*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- Hirschi, C. 2012. *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huchon, M. 1998. *Le français de la Renaissance*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Hummel, P. 2007. *De lingua Graeca. Histoire de l'histoire de la langue grecque*. Bern: Lang.
- Kazaklis, J. 2017. "The Last of the Calabrian Greeks", in *Istoria. Sharing Stories That Go Untold* (blog). 14 augustus 2017. Online beschikbaar: <http://istoria.life/greko-calabria/2017/8/14/the-last-of-the-calabrian-greeks> (voor het laatst geconsulteerd 28 februari 2018).
- Knape, J. 2000. "Humanismus, Reformation, deutsche Sprache und Nation", in A. Gardt (ed.). *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Berlijn & New York: De Gruyter, 103-38.
- Korhonen, T. 2004. "Ateena Auran rannoilla. Humanistikreikkaa Kuninkaallisesta Turun akatemiasta" [Athene aan de oevers van de Aura. Humanistisch Grieks aan de Koninklijke Universiteit van Turku in de 17e en 18e eeuw]. Proefschrift. Helsinki: Universiteit van Helsinki.
- Lambert, P.-Y. 1994. *La langue gauloise. Description linguistique, commentaire d'inscriptions choisies*. Parijs: Errance.
- Lamers, H. 2015. *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*. Leiden: Brill.
- Launay, M.-L. 1985. "Le *De originibus* de 1538. Une rhétorique des origines", in J.-C. Margolin (ed.). *Guillaume Postel, 1581-1981*. Parijs: La Maisnie, 305-16.
- Melzer, S.E. 2012. *Colonizer or Colonized: The Hidden Stories of Early Modern French Culture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Omont, H. 1917. “Un helléniste du XVI^e s. *Excellence de l’affinité de la langue grecque avec la française*, par Blasset”, in *Revue des études grecques* 30: 158-66.
- Pellegrini, A. 1874. “Il dialetto greco-calabro di Bova”, in *Rivista di filologia e di istruzione classica* 2: 13-25.
- Pietrasanta, D. 2003. “La Sicilia graeca e Diodoro da P. Ranzano a T. Fazallo”, in *Mediterraneo antico: Economie, società, culture* 6.2: 697-720.
- Rickard, P. 1992. *The French Language in the Seventeenth Century: Contemporary Opinion in France*. Cambridge: Brewer.
- Roelcke, T. 2014. *Latein, Griechisch, Hebräisch. Studien und Dokumentationen zur deutschen Sprachreflexion in Barock und Aufklärung*. Berlin & New York: De Gruyter.
- Rosenmeyer, P. 2002. “The Greek Anacreontics and Sixteenth-Century French Lyric Poetry”, in G. Sandy (ed.). *The Classical Heritage in France*. Leiden: Brill, 393-424.
- Saladin, J.-C. 2004. *La bataille du grec à la Renaissance*. 2^{de} dr. Parijs: Les Belles Lettres.
- Sanchi, L.-A. 2006. *Les Commentaires de la langue grecque de Guillaume Budé*. Genève: Droz.
- Sanchi, L.-A. 2015. “Greek Roots of French Vernacular by Guillaume Budé”. Lezing op de jaarlijkse bijeenkomst van de ‘Renaissance Society of America’. Berlijn.
- Sandy, G. 1982. “Classical Forerunners of the Theory and Practice of the Novel in France”, in *Antike und Abendland* 28: 169-91.
- Schmitt, C. 1979. “Gräkomane Sprachstreitschriften als Quelle für die französische Lexikographie”, in M. Höfler, H. Vernay en L. Wolf (eds). *Festschrift Kurt Baldinger zum 60. Geburtstag, 17. November 1979*. Tübingen: Niemeyer, 589-611.
- Silver, I. 1961. *Ronsard and the Hellenic Renaissance in France*. 2 vols. Genève: Droz.
- Stenhouse, W. Te verschijnen. “The Greekness of Greek Inscriptions: Ancient Inscriptions in Early Modern Scholarship”, in N. Constantinidou en H. Lamers (eds.), *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe*.
- Sünderhauf, E.S. 2004. *Griechensehnsucht und Kulturkritik. Die deutsche Rezeption von Winckelmanns Antikenideal 1840-1945*. Berlijn: Akademie Verlag.
- Swiggers, P. en Iocce, N. 2016. “Le manifeste linguistique de Geoff[roy] Tory (1529). Argumentation et terminologie”, in E. Buchi, J.-P. Chauveau en J.-M. Pierrel (eds). *Actes du XXVII^e Congrès international de linguistique et de philologie romanes (Nancy, 15-20 juillet 2013)*. Straatsburg: ELiPhi, 2:1539-48.
- Tavoni, M. 1998. “Renaissance Linguistics”, in G. Lepschy (ed.). *History of Linguistics. Volume III: Renaissance and Early Modern Linguistics*. Londen & New York: Routledge, 1-108.
- Trabant, J. 2002. *Der Gallische Herkules. Über Sprache und Politik in Frankreich und Deutschland*. Tübingen: Francke.
- Trapp, J.B. 1990. “The Conformity of Greek with the Vernacular: The History of a Renaissance Theory of Languages”, in *Essays on the Renaissance and the Classical Tradition*, 1: 8-21. Aldershot: Variorum.

- Van Hal, T. 2011. "A Man of Eight Hearts: Hadrianus Junius and Sixteenth-Century Plurilinguism", in D. van Miert (ed.). *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575)*. Leiden: Brill, 188-213.
- Van Hal, T. 2014. "From Alauda to Zythus: The Emergence and Uses of Old-Gaulish Word Lists in Early Modern Publications", in *Keltische Forschungen* 6: 219-77.
- Van Hal, T. 2016. "Bevoorrechte betrekkingen tussen Germaans en Grieks: Wilhelm Otto Reitz' *Belga graecissans* (1730)", in *Leuvense Bijdragen: Tijdschrift voor Germaanse Filologie*, 99-100: 427-43.
- Van Rooy, R. en Van Hal, T. 2017. "De colleges Grieks aan de Oude Leuvense Universiteit: Een schets vanuit Europees perspectief", in *Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797: Erasmus, humanistische onderwijspraktijk en het nieuwe taleninstituut Latijn – Grieks – Hebreeuws*, 131-56. Leuven: Peeters.